

2. Κυθρέα: Ιστορία και πολιτισμός Η κωμόπολη του χθες και του σήμερα

του Μιχαήλκη Σάββα, Δημάρχου Κυθρέας

Πραγματοποιήθηκε με μεγάλη επιτυχία στις 26 Φεβρουαρίου 2011 στην Κυπριακή Εστία στην Αθήνα εκδήλωση για την κατεχόμενη κωμόπολή μας.

Η εκδήλωση πραγματοποιήθηκε με πρωτοβουλία της Ένωσης Κυπρίων Ελλάδος, με τη στήριξη της Κυπριακής Πρεσβείας-Σπίτι της Κύπρου και με τη συνεργασία της Ομοσπονδίας Κυπριακών Οργανώσεων Ελλάδας Ο.Κ.Ο.Ε..

Χαιρετισμούς απηύθυναν οι κ.κ. Λοΐζος Λοΐζος Πρόεδρος της ΕΚΕ, Μιχαήλκη Σάββα Δήμαρχος Κυθρέας και Γιώργος Συμεωνίδης Ε.Γ. της Ομοσπονδίας Κυπριακών Οργανώσεων Ελλάδας.

Κύριος ομιλητής με θέμα «Κυθρέα: Ιστορία και Πολιτισμός. Η κωμόπολη του χθες και του σήμερα» ο συγχωριανός μας λογοτέχνης και φιλόλογος δρ. Νίκος Ορφανίδης.

Παράλληλα με την ομιλία έγινε προβολή οπτικοακουστικού υλικού για την καταστροφή της πολιτιστικής κληρονομιάς της κατεχόμενης κωμόπολης καθώς επίσης και έκθεση φωτογραφιών.

Στην εκδήλωση παρέστησαν ο Πρόεδρος της Κυπριακής Δημοκρατίας στην Ελλάδα, εκπρόσωπος της Εκκλησίας της Ελλάδας, Ακαδημαϊκοί, εκπρόσωποι πολιτικών κομμάτων, ο Δήμαρχος, Αντιδήμαρχος και Δημοτικοί Σύμβουλοι του Δήμου Αιγάλεω με τον οποίο ο Δήμος Κυθρέας είναι αδελφοποιημένος, καθώς επίσης και μεγάλος αριθμός Κυθρεωτών που διαμένουν στην Ελλάδα.

Ακοουθεί το πλήρες κείμενο της ομιλίας του Δρα Νίκου Ορφανίδη.

«Χύτρα. ήτον και αυτή χώρα μακράν της Λευκοσίας κατά ανατολής ως τρεις ηέγες. Είναι κειμένη προς τους πόδας του όρους κατά τον βορέαν. τώρα ηέγε-ται πολιτεία Κυθραία. Είναι τόπος ευφρόσυνος, διά τα περιβόλια της μετάξης οπού έχει, και άθλων δένδρων καρποφόρων. Έχει μίαν βρύσιν μεγάλην, της οποίας τα νερά διαμοιράζονται εις διάφορα μέρη, και γυρίζουσι δι' αυτών πολλοί νερόμυλοι, αλέθοντες σιτάρι, και άθλια παρόμοια. Εις τα κάτωθεν αυτής μέρη γεωργείται αρκετόν βαμβάκιον, μετάξη γίνεται όχι ολίγη. αυτής της βρύσεως τα νερά, ως είδαμεν, επήγαιναν δι' αυλάκων εις την Σαλαμίνα τον παλαιόν καιρόν, των οποίων αυλακίων και καμάρων, έτι σημεία φαίνονται έξωθεν της Σαλαμίνης, ή παλαιάς Αμμοχούστου.»

Έτσι μας εισάγει στον τόπο της Κυθρέας ο Αρχιμανδρίτης Κυπριανός, στην εξαιρετική εκείνη «Ιστορία Χρονολογική της νήσου Κύπρου.» Μια ιστορία των χρόνων

του νεοελληνικού διαφωτισμού και της Φιλοκαληκής Αναγέννησης, που εκδίδεται στη Βενετία.

Ενετίσιν εν έτει 1788. Μ' αυτό το ηησημονημένο πια σχεδόν γλωσσικό ύφος και μ' αυτή την αρχαιοπρεπη γλώσσα, για ένα τόπο, που υπήρξε μέσα στους αιώνες τόπος ελληλικός. Δεν είναι τυχαίο, που ψηλαφώντας τα παλιά λεξικά, βρίσκουμε κι εκείνο το:

«Κυθραία (κοιν. Τζυρκά) Γεώργ. Ι Κωμόπολις εν Κύπρω εν τη επαρχία Λευκωσίας, απέχουσα της πρωτευούσης της νήσου μεθ' ης συνδέεται δι' αμαξιτού οδού και σιδηροδρομικώς, οκτώ αγγλ. μίλια. Κάτοικοι 2400, άπαντες Έλληνας.»

«Τόπος ευφρόσυνος», άηλιότε, ηοιπόν, η Κυθρέα «διά τα περιβόλια της μετάξης οπού έχει, και άηλων δένδρων καρποφόρων.» Κι ακόμα, «Έχει μίαν βρύσιν μεγάλην» κλπ. Όμως, τώρα, όλα αυτά εξέλιπαν. Χάθηκαν. Όλα, πλέον, έχουν αηλιάξει. Τίποτε δεν θυμίζει το μαγικό και ονειρικό τόπο της Κυθρέας, καθώς πια στην Κυθρέα, για να θυμηθούμε τον Διονύσιο Σοηωμό, «δεν έμεινε μήτε ένα κηωάρι /φιλήρημο πουλιάκι να καθίση, /το βράδυ, την αυγή, να κιθαϊδήση.

Μιλώντας, έτσι, απόψε, για την Κυθρέα, ένα τόπο βεβηλωμένο και ηηηληατημένο και αγνώριστο, ένα τόπο που έχει, όμως, πια αγιάσει, εξαιτίας των μαρτύρων και των θυμάτων της εισβολής των Τούρκων και της σφαγής του '74, θα ήθελα να επιχειρήσω μια ανάγνωση κάποιων ενδεικτικών πηγών, που αναδεικνύουν και διαγράφουν το διαχρονικό και εξόχως και ελληλικό πρόσωπο της Κυθρέας. Αυτό το άηλιότε της ελληλικής Κυθρέας. Της μαγείας και της ωραιότητας και της ευφροσύνης. Γιατί το σήμερα το ψηλαφούμε με οργή και απόγνωση και πόνο, καθώς η Κυθρέα, που γνωρίσαμε και αγαπήσαμε και κρατάμε εντός μας, εξέλιπε. Παραμένει ένας έρημος, ηηηληατημένος τόπος. Τουρκοκρατούμενος. Σε μια δεύτερη Τουρκοκρατία της εθνοκάθαρσης και του διωγμού και της βίαιης εξορίας του ελληλικού πληθυσμού.

«Χύτροι, ή χύτρα, πόλις Κύπρου ην ονομάσθαι μεν Ξεναγώρας φησίν από χύτρου του αηέδου του Ακάμαντος. Αηεξάνδρ. παρά Στεφάν. περί Κύπρου», σημειώνει ο αρχιμανδρίτης Κυπριανός.

Και στο επιστημονικώς στιβαρό, πολύτομο έργο του Κυριάκου Χατζηιωάννου *Η αρχαία Κύπρος εις τας Ελληλικάς πηγάς*, συναντούμε μια σειρά από σχετικά ήηηματα για το βασίλειο και την πόλη των Χύτρων:

«Στέφ. Βυζ. εν η. «Χύτροι, Κύπρου πόλις, ην ωνομάσθαι μεν Ξεναγώρας φησίν υπό Χύτρου του Αηεξάνδρου του Ακάμαντος.» –Χύτροι, πόλη της Κύπρου, που ο Ξεναγώρας ήέει πως πήρε τ' όνομά της από τον Χύτρον, τον γιο του Αηεξάνδρου του γιου του Ακάμαντος. Αυτά ο Στέφανος Βυζάντιος τον 5^ο μ.Χ. αιώνα.

Από τον βασιλικό οίκο, ηοιπόν, των Αηηνών οικίσθηκε η Κυθρέα, τότε, με τον πρώτο εκείνο ελληλικό αποικισμό, ύστερα από τον Τρωικό πόηημο και την επι-

στροφή των ηρώων, ένα αποικισμό, που ανάγεται μεν στο μύθο, συναντάται, όμως, με την ιστορία. Από τον Χύτρο, ροιπόν, υιό του Αἰεξάνδρου, υιό του Ακάμαντος, που ήταν γιος του Θησέως, βασιλέως των Αθηνών. Από τον οίκο, ροιπόν, του Θησέως. Το βασιλικό οίκο των Αθηναίων. Από Αθηναίους αποίκους, ροιπόν, οι Χύτροι. Στα τοπία του ελληνικού μύθου και της ελληνικής ιστορίας ανάγεται έτσι η Κυθρέα. Πού ξέρουμε, όμως, πού σταματά ο μύθος και πού αρχίζει η ιστορία; Γιατί, όπως μας αποκάλυψε η νεότερη αρχαιολογία, ο μύθος, πολλές φορές, είναι περισσότερο ή τουλάχιστον εξίσου «έγκυρος» με την ιστορία.

Όμως, το όνομα της πόλεως Χύτροι παραπέμπει και στην πηγή του Κεφαλοβρύσου, όπως εκεί στη Λοκρίδα, στις Θερμοπύλεις, με τις θερμές εκείνες πηγές, «*έστι δε εν τη εσόδω ταύτη θερμά ρουτρά, τα Χύτρους καλέουσι*», αναφέρει ο Ηρόδοτος. Χύτροι, ροιπόν στην Κύπρο, και Χύτροι κοντά στις Θερμοπύλεις, στη Λοκρίδα. Αργότερα συναντούμε το ιωνικό όνομα Κύθροι και Κυθρία, μέχρι το Κυθηρεία, στα χρόνια του Κωνσταντίνου του Πορφυρογέννητου και Κυθρέα και Τζυρκά. Όπως σημειώνει, ακόμα, ο Κυριάκος Χατζιωάννου: «*Το όνομα της αρχαίας πόλεως βρίσκεται ήδη στο πρίσμα του Ασσύριου βασιλιά Esarhaddon (673 π.Χ.) ως Kitrusi και ήταν ένα από τα δέκα βασίλεια της Κύπρου με βασιλιά τόν Pilagura, που φαίνεται ότι είναι το ελληνικό όνομα Πυθαγόρας.*»

Πόλις ελληνική οι Χύτροι. Έτσι, από την προϊστορία, ως τους ιστορικούς χρόνους, τη Μυκηναϊκή εποχή, την αρχαϊκή, την κλασική, την ελληνιστική, καθώς και τη Βυζαντινή, συναντούμε στοιχεία και ευρήματα, ενός διαχρονικού και χωρίς διακοπές ελληνικού πολιτισμού, και τούτο, μέχρι τον 10^ο αιώνα μ. Χ., όταν με τις Αραβικές επιδρομές και την καταστροφή και τη λεηλασία, πού ακολούθησε, η Κυθρέα κτίζεται και ανοικοδομείται εξ υπαρχής, δυτικότερα της ακροπόλεως και της Βυζαντινής κωμοπόλεως, νοτίως της πηγής του Κεφαλοβρύσου.

Ξεκινώ, ροιπόν, με το βασίλειο των Χύτρων, που τα όριά του, σύμφωνα με το ιστορικό των αρχών του περασμένου αιώνα, τον Ι. Κ. Περισιάνη στη Γενική Ιστορία της Νήσου Κύπρου, ορίζονται ως εξής:

«Ανατολικώς υπό του βασιλείου της Σαλαμίνας, νοτίως υπό του των Γόλγων και Ιδαλίου, νοτιοδυτικώς υπό του της Λήδρας, προς δυσμάς και βορράν υπό των βασιλείων της Λαπήθου και Κερύνειας... Το ανατολικόν όριον φαίνεται ημίν ότι ήτο το στενόν της Ακανθούς (Αγκάθου)... Το πησιόστερον ανατολικόν όριον των Χύτρων είνε το νυν χωρίον Πέτρα του Διγενή. Το νοτιοανατολικόν περιελάμβανε το Κουρού Μοναστήριον, την Επιχώ, την Συκάν (τόπον γεννήσεως του Αγ. Δημητρίου), το νότιον την Παλαιάν χώραν, το Παλαιόκυθρον, Έξω Μετόχιον, Βώνην και Βεί Κιόϊ, το νοτιοδυτικόν το Τραχώνι, Νέον Χωρίον και την κωμοπολιν της Κυθρίας, το βορειοδυτικόν την μεγάλην πηγήν του Κεφαλοβρύσου, την τοποθεσίαν «Κοτσινόθραν», «Ασπρόμανδραν», μέχρι της θέσεως του Φιληλερίου και του όρους Πενταδακτύλου, και ίσως μέχρι του Κάτω Δικώμου ή του στενού της Κερύνειας, το βόρειον την Πλατανιώτισσαν, και ίσως, το Αρμενικόν

Μοναστήριον μέχρι της τοποθεσίας «Πλάκας», επί της βορείας ακτής, δυτικώς του Αγίου Αμβροσίου, το δε βορειοανατολικόν περιελάμβανε την τοποθεσίαν «Μάνδρα του Κκουινιά» εις τους πρόποδας της οροσειράς του Πενταδακτύλου και την Χαλεύκασιν.»

Το βασίλειο των Χύτρων απομένει τώρα ένας τεράστιος αρχαιοθολογικός χώρος, συλημένος εν πολλοίς και ληηλατημένος. Ποιος ξέρει, όμως, τι κρύβει ακόμα στα σπήλαινα του και τι μέλλεται να φέρει στο φως και τι κάποτε θα μας αποκαλύψει η αρχαιοθολογική έρευνα και σκαπάνη; Σε μας, και στη μνήμη μας, απέμεινε εκείνη η μεγάλη περιοχή του Αγίου Δημητριανού, όπου η Ακρόπολη των Χύτρων, ανάμεσα σε δυο χειμάρρους, τα θεμέλια της μεγάλης Βυζαντινής Εκκλησίας, που απεδόθη, αργότερα, στον πολιούχο άγιο της Κυθρέας, επίσκοπο Δημητριανό, τον θαυματουργό, από το χωρίο Συκά, δίπλα από το Παλαιόκυθρο.

«Τα όρια της πρωτευούσης των Χύτρων κείνται μεταξύ των Αθωνίων εις την τοποθεσίαν “Κονόμηδες” του χειμάρρου των αθωνίων τούτων προς δυσμάς και της Βίκλης χειμάρρου προς ανατολής... Η μεταξύ των δύο ειρημένων χειμάρρων επιμήκης έκτασις καλείται άγ. Δημητριανός εν αυτή δε πολλή ερείπια φαίνονται και πολλή ευρήματα κατά διαφόρους εποχάς ανακαλύφθησαν...»

Έτσι μας περιγράφει ο Περισιτιάνης, ληπτομερώς, τον αρχαιοθολογικό χώρο με τις ανασκαφές και τους τάφους, τα σχετικά ευρήματα. Εκεί στην περιοχή του Αγίου Δημητριανού, όπου η Ακρόπολη των Χύτρων, στο ύψωμα «Κατσουρκάς», και η βασιλική του Αγίου Δημητριανού ναός τεράστιος, που φαίνεται πως προϋπήρξε του αγίου, απεκαλύφθησαν ταφές και ευρήματα μεγάλης αρχαιοθολογικής σημασίας, που τα συναντούμε στο Αρχαιοθολογικό Μουσείο ή διάσπαρτα στα μουσεία του κόσμου, εξαιτίας της δράσης των αρχαιοκαπήλων.

Πηγαίνοντας πίσω στην αρχαία ακρόπολη των Χύτρων και την πηγή, που βρίσκεται βόρεια και δυτικά της αρχαίας πόλεως, συναντούμε το μεγάλο υδραγωγείο, που μετέφερε και ύδρευε την πόλη, αλλή και που έφτανε ως την αρχαία Σαθαμίνα. Τα κατάλοιπα αυτού του υδραγωγείου ήταν εμφανή, όπως κι εκείνο το Ρωμαϊκό υδραγωγείο, που συναντούσαμε καθ' οδόν προς τη Σαθαμίνα. Ένα έργο άπιστευτης τεχνικής και αντοχής.

«Ένα σπουδαίον σημείον της ιστορίας των Χύτρων... είναι και το ζήτημα της υδρεύσεως της πόλεως των Χύτρων. Η κυρίως πόλις κείται υπέρ το 1 Αγγλικόν μίλιον νοτιοανατολικώς της μεγάλης πηγής του Κεφαλοβρύσου. Εκ της πηγής ταύτης ακριβώς παρακολουθούμε τα λείψανα του μεγάλου υδραγωγείου της Ρωμαϊκής περιόδου, όπερ βεβαίως ήτο και το υδραγωγείον της αρχαιοτέρας περιόδου επιδιορθωθέν και μεγεθυνθέν ως εκ της ανάγκης της διοχετεύσεως μέρους του ύδατος τούτου εις την Σαθαμίνα. Το υδραγωγείον από της πηγής ακολουθεί νοτίαν διεύθυνσιν προς το υψηλόν βουνόν «Σελλιάς» παρά τους πρόποδας του οποίου διακλαδούται εις δύο μεγάλας αρτηρίας ήιθοκτίστου υδραγωγ-

γείου... δι' ου διωχεται ύετο το ύδωρ εις το κάτω άκρον της πόλεις. Από του βου-
νου "Σελλιάς" φαίνεται ότι πηλη της εις την Ακρόπολην αρτηρίας υπήρχε και έτε-
ρον μικρόν υδραγωγείον φέρον το ύδωρ εις τον εν τη τοποθεσία Σκαλί ναόν της
Παφίας Αφροδίτης και εις το δυτικόν τμήμα της πόλεις. Η ετέρα μεγάλη αρτη-
ρία ακολουθούσα βορειοανατολικήν διεύθυνσιν ύδρευε το υψηλότερον βόρειον
τμήμα της πόλεις μέχρι σημείου τινός κάτωθι της τοποθεσίας "Μάνδρα του
Κκουινιά" ένθα υπήρχε συνοικία τις...

*Εκ δε της συνοικίας ταύτης το υδραγωγείον, λαμβάνον νοτίαν και νοτιοανατολι-
κήν διεύθυνσιν διήρχετο βορείως της Πέτρας του Διγενή, νοτίως του Τζάδου,
κατήρχετο την Βιτζάδαν και διερχόμενον νοτίως της Μονής Αυγασίδος και ανα-
τολικώτερον μεταξύ της Μονής του Αποστόλου Βαρνάβα και Αγίου Σεργίου απέ-
ληγεν εις την Σαλαμίνα. Πησιόν του αγ. Σεργίου σώζονται αψίδες του υψηλού
τούτου υδραγωγείου και εν τη πόλει της Σαλαμίνας μεγάλη υδραποθήκη.»*

Καθώς μιλάμε για τους ελληνορωμαϊκούς χρόνους, στέκομαι στο μοναδικό και σπουδαίο για το Κυπριακό μουσείο εύρημα του αγάλματος του Ρωμαίου εκείνου αυτοκράτορος Σεπτιμίου Σεβήρου, ενός σκληρού και απηνούς διώκτου των Χρι-
στιανών. Επιβλητική, γυμνή μορφή, σύμφωνα με τα στερεότυπα της ρωμαϊκής
τυπικής πηλαστικής. Η σύνδεση του Σεπτιμίου Σεβήρου με τους Χύτρους φαίνεται
πως σχετίζεται, ίσως, με την οικοδόμηση του τεράστιου Ρωμαϊκού υδραγωγείου,
από την πηγή, ως την Ακρόπολη και την πόλη των Χύτρων, αλλιά και του υδρα-
γωγείου προς την πόλη της Σαλαμίνας, έργο που αναβάθμισε και ολοκλήρωσε ο
Ιουστινιανός.

Τα αρχαιολογικά ευρήματα από το αρχαίο εκείνο βασίλειο των Χύτρων δεν περιο-
ρίζονται στο ορειχάλκινο άγαλμα του Σεπτιμίου Σεβήρου ούτε στο αρχαίο υδρα-
γωγείο ούτε ασφαλώς στα νομίσματα και τα κτερίσματα και τα αγγεία.

Είναι ακόμα μια σειρά από επιγράμματα ταφικά, που έχουν καταγραφεί και αντι-
γραφεί και διασωθεί, προβάλλοντας και αναδεικνύοντας ένα εκπληκτικό, αρχαι-
οελληνικό, ποιητικό λόγος. Αντιγράφω, έτσι, ενδεικτικά και μόνον, το εκπληκτικό
εκείνο ταφικό επίγραμμα της Σωστράτης, «μιας Κυθρεώτισσας που πήγε στον
τάφος με τον καημό του πατέρα της να την παντρέψη»:

*«Σαν τρυφερό κλώνάρι ελιάς απ' τα φυσήματα του ανέμου
εγώ η Σωστράτη κόπηκα απ' του πατέρα τους θαλάμους.
Όνομα κούφιο ο γάμος μου για σε, γιατί αυτή που ανάθρεψες
μεσ' απ' τις πιο γλυκές φροντίδες, ανύπανδρη απομένω τωρα-
ναι, μα μιας και χώρισ' από δαύτα την ψυχή μου ο θεός,
χαρήτε τα παιδιά σας τώρα που σας μένουν,
και στους θεούς τους κάτω αιώνια κάνω προσευχές.»*

Είναι μια από τις πολλές επιγραφές που έχουν ανευρεθεί και καταγραφεί από το
Βασίλειο των Χύτρων, και που συναντούμε στις σχετικές ιστορικές πηγές. Στέκο-

μαι εδώ στην ποιητική αρτιότητα αηλιά και στην αναφορά του ποιητή στη νεαρή Σωστράτη, που παρομοιάζει «σαν τρυφερό κλώνάρι ελιάς απ' τα φυσήματα του ανέμου που κόπηκε απ' του πατέρα της τους θαλάμους», εικόνα που παραπέμπει στους εθαιώνες της Κυθρέας. Από τότε μέχρι σήμερα, λοιπόν, οι εθαιώνες της Κυθρέας.

Στέκομαι, ακόμα, σε ένα εκπληκτικό απόσπασμα της αρχαιότητας για το μέλι της Κυθρέας, που συναντούμε στο «Γεωπονικόν» του Διοσκούρου: «*Άριστον μέλι το Αττικόν, και του αττικού το Υμήττειον, και του Κυπρίου το Χύτριον.*»

Η αρχαία πόλη των Χύτρων ή Κυθρών ή Κυθηρείας καταστρέφεται με τις επιδρομές τον 10^ο ή 11^ο αιώνα. Πριν φτάσουμε εδώ, στέκομαι και πάλι σ' αυτή την εξέλιξη του ονόματος της πόλεως των Χύτρων. *Χύτροι*, λοιπόν, στην ελληνική αρχαιότητα και *Κύθροι*, αργότερα, κατά την Ιωνική διάλεκτο, και *Κυθηρεία*, κατά τον Κωνσταντίνο Πορφυρογέννητο. Θυμάμαι το εικόνισμα του Αγίου Δημητρίου, στο ναό του Αγίου Ανδρονίκου: «*Άγιος Δημητριανός, Επίσκοπος Κυθηρείας της Κύπρου.*»

Γυρίζοντας στους πρώτους χριστιανικούς χρόνους, με τη Σύνοδο της Νικαίας, φαίνεται πως ο επίσκοπος των Χύτρων συμμετέχει σ' αυτή την ιστορική κρίσιμη Οικουμενική Σύνοδο, μαζί με τους άλλους 14 επισκόπους της Κύπρου, μεταξύ των οποίων ήτο ο άγιος Σπυρίδωνας, επίσκοπος Τριμυθούντος, ο θαυματουργός. Δεν ξέρουμε ποιος από τους πιο κάτω αταύτιστους επισκόπους, που μνημονεύονται, «*δηλ. Αυξίβιο, Φώτιο, Γελάσιο, Αφροδίσιο, Ειρηνικό, Νουνέχιο, Αθανάσιο, Μακεδόσιο, Νορβανό, και Στασικράτη*», ήταν ο επίσκοπος Χύτρων.

Διαβάζουμε, ακόμα στον Κυριάκο Χατζηγιάννου: «*εν ταύτη τη Κυθηρεία βουηόμενου του αγίου ημών Σπυρίδωνος... απιέναι, συνέβη αυτόν διά Κυθρίας της πόλεως διελθείν και διά του όρους του καηουμένου Πενταδακτύλου την πορείαν ποιήσασθαι.*» Να, λοιπόν, και πάλι η Κυθρία και το όρος Πενταδάκτυλος και ο άγιος Σπυρίδων, επίσκοπος Τριμυθούντος, ο θαυματουργός.

Μιλώντας για την ιστορική δοκιμασία και περιπέτεια των Χριστιανών των Κυθρών ή της Κυθρίας, είναι σημαντικό να σταθούμε στις Αραβικές επιδρομές, που οδηγούν στην καταστροφή και τη ληηλασία και την αιχμαλωσία των κατοίκων της. Έτσι συναντούμε αυτά τα γεγονότα των Αραβικών επιδρομών και στο *Συναξάριον του Βίου του Αγίου Δημητρίου, επισκόπου Χύτρων*, μέσα από το εκδοθέν χειρόγραφον της Μονής Σινά, αηλιά και στη συναγωγή που αναφέρεται στους εν Κύπρω διαλάμψαντες αγίους:

«*Δημητριανός Επίσκοπος Χύτρων. Τούτου ο βίος διεσώθη εις χειρόγραφον της Μονής Σινά, εκδοθέν υπό του Η. Gregoire. Ούτος εγεννήθη επί της εποχής του αυτοκράτορος Θεοφίλου (829-840) εις το χωρίον Συκάν (ηρειπωμένον σήμερον) της επαρχίας Λευκωσίας. Εις ηλικίαν δεκαέξ ετών εισήλθεν εις την Μονήν του Αγ. Αντωνίου παρά την πόλιν Χύτροι (την σημερινήν κωμόπολιν Κυθραϊαν).*

Παρέμεινεν εν τη Μονή επί τεσσαράκοντα έτη, ότε ο Επίσκοπος Χύτρων Ευστάθιος χειροτόνησε τούτον πρεσβύτερον και οικονόμον της επισκοπής Χύτρων. Όταν ο Ευστάθιος εγένετο Αρχιεπίσκοπος, χειροτόνησε τον Δημητριανόν Επίσκοπον Χύτρων. Διεκρίθη διά την αγιότητα του βίου του και την υπέρ του ποιμνίου του μέριμναν. Όταν περί το 912 οι Άραβες επέδραμον κατά της Κύπρου δρώσαντες αυτήν και απαγαγόντες πλήθος αιχμαλώτων εις Βαγδάτην, ο Δημητριανός, καίτοι γέρων, ηκολούθησε το ποιμνιόν του εις την εξορίαν, μετά τινα δε χρόνον επέτυχε, συνεπικουρούμενος και υπό του Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Νικολάου του Μυστικού, επιτροπεύοντος τότε τον ανήλικον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Ζ' τον Πορφυρογέννητον, την απελευθέρωσιν και επιστροφήν των αιχμαλώτων εις Κύπρον. Τιμάται μεγάλως εν Κύπρω και τέσσερες τουλάχιστον ναοί είναι αφιερωμένοι εις αυτόν. Εικονίζεται επίσης εις τοιχογραφίας διαφόρων ναών. Η μνήμη του Αγ. Δημητριανού εορτάζεται την 6ην Νοεμβρίου.

Αυτά λοιπόν για την καταστροφή των Κυθρών ή της Κηθηρείας πόλεως και για τον άγιο Δημητριανό. Συναντούμε ακόμα εκείνο του Ιωάννου, μαθητού Επιφανίου:

«Ην δε τις επίσκοπος (Δημητριανός) όσιος ανήρ από σημείων είκοσι πέντε της Σαλαμινίων πόλεως χειροτονθεις, εν πόλει οικτρά, χυτρία καθουμένη. τούτον έλεγον έχειν εν τη επισκοπή πεντήκοντα οκτώ ενιαυτούς.»

Μιλώντας, όμως, για τη Βυζαντινή περίοδο της Κυθρέας, είναι πιστεύω σημαντικό να μνημονεύουμε και τους διαδήμψαντες αγίους της. Είναι κι αυτό ένα ελάχιστο μνημόσυνο για τους αγίους πατέρες της καημένης Κυθρέας, που τους αισθανόμαστε να την σκέπουν. Να θλίβονται και να πονούν και να ικετεύουν τον Κύριο, για όσα δεινά υπέστη η Κυθρέα και η Κύπρος:

«Αθανάσιος Χύτρων. Ο Μαχαιράς αναφέρει τούτον ως Επίσκοπον Χύτρων (περιοχή Κυθραίας της επαρχίας Λευκωσίας). Ως υπό του Μαχαιρά ούτω και υπό του συγγραφέως του βίου του Αγ. Δημητριανού ο Αθανάσιος Χύτρων θεωρείται διάδοχος του Αγ. Πάππου: «... εν η προ πολλών άλλων Πάππος τε και Αθανάσιος οι τω της φύσεως συνδέσμω ως τω του πνεύματος συνδεόμενοι, και μεγάλων αυτουργοί θαυμάτων γενόμενοι κατά διαδοχήν την καθέδραν εδέξαντο». Εάν αποδεχθώμεν ως ακριβή την πληροφορίαν εκ του βίου του Αγ. Επιφανίου ότι ο Πάππος έζησε τον 4^{ον} αιώνα, τότε και ο Άγ. Αθανάσιος δέον να θεωρηθή ως Επίσκοπος Χύτρων κατά τον ίδιον αιώνα.

Επιφάνιος, Αναφέρεται υπό του Μαχαιρά μεταξύ των εκ Παλαιστίνης τριακοσίων και ως ασκήσας παρά το χωρίον Κυθραϊάν της επαρχίας Λευκωσίας. «Προς την Κυθριάν ο άγιος Επιφάνιος· το κοιμητήριν του είναι εις μοναξίαν, και οι τόποι ερημώθησαν· επήραν την αγίαν του κάραν και τα εικονίσματα και έβαλαν τα εις φύλαξιν εις τον Κουτζουβέντην». Εις τον τόπον, ένθα ήσκησε, σώζεται ηρειπωμένος ναός αυτού.

Ευστάθιος Επίσκοπος Χύτρων. Αναφέρεται υπό του Μαχαιρά ως Επίσκοπος Χύτρων. Μνεία του Αγ. Ευσταθίου γίνεται και εις τον βίον του Αγ. Δημητρίου, ένθα αναφέρεται, ότι ο Χύτρων Ευστάθιος εγένετο αργότερον Αρχιεπίσκοπος. Αγνοείται υπό των συναξαριστών.

Νικήτας Επίσκοπος Χύτρων. Αναφέρεται υπό του Μαχαιρά ως Επίσκοπος Χύτρων, καταριθμείται δε μεταξύ των Κυπρίων Αγίων. Αγνοείται υπό των συναξαριστών.

Πάππος Επίσκοπος Χύτρων. Αναφέρεται υπό του Μαχαιρά ως Επίσκοπος Χύτρων. Μνεία τούτου γίνεται επίσης εις τον βίον του Αγ. Επιφανίου, ένθα χαρακτηρίζεται ως ομολογητής, ως και εις τον βίον του Αγ. Δημητρίου. Αγνοείται υπό των συναξαριστών.

Σπυρίδων Επίσκοπος Χύτρων. Ούτος μετέσχε και υπέγραψε τα Πρακτικά της Ζ' εν Νικαία Οικουμενικής Συνόδου τω 787.»

Η Ενετοκρατία μας παραδίδει πλήθος εγγράφων και πληροφοριών για τη διαχείριση και αξιοποίηση του πλούτου της Κυθρέας. Καθώς η Κυθρέα αναδεικνύεται σε οικονομικό κέντρο με τους νερόμυλους της, δεν είναι τυχαίο που συναντούμε πλήθος από έγγραφα οικονομικής εκμετάλλευσής τους. Πηγή, λοιπόν, πλούτου και ενίσχυσης των κρατικών ταμείων της Γανηνοτάτης η Κυθρέα.

«Το συμβούλιο των δέκα αποδέχεται την αίτηση του Christophoro Chieri για την αγορά δυο μύλων στην Κυθρέα στο εμπαιείο Παλαικύθρου

Βενετία, 12 Οκτωβρίου 1513

Με ελαφρές τροποποιήσεις στη διατύπωση, το συμβούλιο των δέκα αποδέχεται την αίτηση, που ο Christophoro Chieri, γιος του μακαρίτη Marco υπέβαλε στη Γανηνοτάτη για την αγορά δύο μύλων στην Κυθρέα στο εμπαιείο Παλαικύθρου. Ο ένας μύλος, που ονομαζόταν Μοσκοπόδας (Muscoroda) συνήθως ενοικιαζόταν έναντι 80 δουκάτων για κάθε 5 χρόνια και ο άλλος ονομαζόταν μύλος του Τρινάλη (Ternali), που επίσης ετίθετο σε δημόσιο πλειστηριασμό αντί 101 δουκάτων και 2 βυζαντίων τον χρόνο... Ο Christophoro Chieri υποχρεούται να δίνει οποιεσδήποτε άλλες παραχωρήσεις...» κλπ.

Τελειώνοντας η Φραγκοκρατία και Ενετοκρατία συναντούμε στην Κυθρέα τη μεγάλη ιστορική σημασία επιτάφιο πλάκα της ευγενούς εκείνης αρχόντισσας, όπως ανευρέθη στον τάφο της, εκεί στην εκκλησία, στο παρεκκλήσι του Αρχαγγέλου Μιχαήλ. Έχουμε εδώ τους εξελληνισμένους, πλέον δυτικούς κατακτητές:

*«Ενταύθα δη κεκοίμνται θυγάτηρ Ακυλίνα
του Ιωάννου του ποτε επόπτου των Λευκάρων
του γαρ το γένος έθηκαντος εξ ευγενών Σμερλήνων
ήτις συμβίος πέφυκεν του τε Νοηία Φραγκίσκου
Φθακί και μακαρίσατε αυτή οι εντυχόντες»*

Από την άληη η Κυθρέα συνδέεται με τους άρχοντες της Βενετίας, με το Φλαγγινιανό εκείνο Σπουδαστήριο της Βενετίας, που θα στεγάσει αργότερα τον Άγιο Γεώργιο της Βενετίας και το σπουδαστήριο του παροικιακού ελληνισμού μέχρι σήμερα. Ιδιαίτερης σημασίας είναι αυτή η επιτάφιος πλάκα, γιατί επιβεβαιώνει τη χριστιανική παρουσία στην περιοχή, στο ύψωμα, όπου ήταν και είναι το παρεκκλήσι του Αρχαγγέλου Μιχαήλ, τοποθεσία που διεκδικούσαν, στο τέλος του 19^{ου} αιώνας, οι Μουσουλήμάνοι.

Μια περίοδος, που χρήζει ιδιαίτερης διερεύνησης και ιστορικής επισκόπησης, με τη μελέτη οθωμανικών εγγράφων είναι αυτή της τουρκοκρατίας. Ήδη συναντούμε στο πολύτομο και μνημειώδες έργο του Ιωάννη Θεοχαρίδη «Οθωμανικά έγγραφα» πλήθος εγγράφων και αναφέρονται στην Κυθρέα και σχετίζονται, κατά το πλείστον, με θέματα οικονομικά, θέματα διαχείρισης περιουσιών, όπως ενοικιάσεις και αγορά γης, χρήση νερόμυλων κ.ά. Ανάλογα έγγραφα συναντούμε και στον πρόσφατο τόμο της Μονής Μαχαιρά, για τον Αρχιεπίσκοπο Κυπριανό, με σχετική συναγωγή εγγράφων. Σε σχέση με τους νερόμυλους της Κυθρέας ενδιαφέρουσα είναι και η αναφορά σε έγγραφο που υπογράφει το 1920 ο Αρχιεπίσκοπος Κύπρου Κυπριανός, όπως το συναντούμε στον τόμο «Διά την Εκκλησίαν της Κύπρου» του Βενέδικτου Εγγλεζάκη: *«δίδομεν διά πόζητον εις την ευγένειάν των ή ενέχυρα... και επί τούτοις, τους εν Κυθραία δύο μύλους μας ονομαζομένους ο μεν "Ιατρός" ο δε "Κορόμυλος".»*

Αυτά σε ένα συμφωνητικό έγγραφο, με ημερομηνία 23 Νοεμβρίου 1920, για τη διαχείριση της περιουσίας του προσφάτως αποθανόντος, κατά τον Βενέδικτο Εγγλεζάκη, εξαδέλφου του αρχιεπισκόπου Κυπριανού, Μεγάλου Οικονόμου Παπά Σάββα, πατέρα του Κυπριανού, Νικολάου, αρχιμανδρίτου Θεοφύλακτου και Μαρίας Θησέως.

Στην Κυθρέα προηλάβαμε, ακόμα, και εξακολουθούν να υπάρχουν τα παλιά αρχοντικά της Τουρκοκρατίας, εκεί στην πλατεία Σεραγίου, όπου ήταν το διοικητήριο, καθώς και τα σπίτια, κατά την παράδοση, του Χατζηγεωργάκη Κορνέσιου.

Σε σχέση με την Κυθρέα είναι τα αναφερόμενα στην τουρκική διοίκηση, καθώς η Κυθρέα αποτελούσε διοικητικό κέντρο. Κι ακόμα γεγονότα και εξεγέρσεις και στάσεις, που έχουν ως σημείο αναφοράς την Κυθρέα, καθώς ο έλεγχος των νερόμυλων της Κυθρέας συνιστούσε και έλεγχο της όποιας κεντρικής εξουσίας.

Διαβάζω για το θέμα αυτό δύο αποσπάσματα από τον αρχιμανδρίτη Κυπριανό:

«Εήθών ήοιπόν ο ρηθείς Τσιφούτογλους Αχμέτ Πασάς εβαρκαρίσθη εις Ακανθούν, και εκίνησε κατ' ευθειάν εις Κυθραίαν, δια να προκαταλάβη τους μύλους, να μην αθέθωσιν άθλευρα, ώστε οπού τοιουτοτρόπως στενοχωρήση την Λευκοσίαν, το ασφάλισμα και περιτείχισμα του αποστάτου, και διήγεν εκεί μήνας δύο, οπού Τσολλάκ Μεεμέτης επήγεν εις συναπάντησίν του...»

«Την Μεγάλην Πέμπτην 1765, εσυνάχθησαν από Μεσαορίας και Αμμοχώστου, ως τριακόσιοι Τούρκοι εις Κυθραίαν, και εκράτησαν τους νερόμυλους οπού άλθεναν τα άθλευρα της Λευκωσίας, εμποδίζοντας να μη πέμπωνται εις αυτήν άθλευρα, να στενοχωρήσουν δηλονότι τους Αγάδες και Ηγεμόνα με τούτο, να παραιτηθούν να μη τους ζητούσι τα επτά φρόσια. Αυτή η αυθάδεια ετάραξε πολύ τους χωράϊτας, εσυμβουλήεϋθησαν να τους πολεμήσουν, έδραμαν έως έξωθεν της Κυθραίας και Σπαΐδες και Γιαννίτζαροι αρματωμένοι...»

Στέκομαι, ακόμα, στην οικογένεια του εθνομάρτυρος και νεομάρτυρος αρχιεπισκόπου Κύπρου Κυπριανού. Έτσι έχουμε καταγεγραμμένο το γενεαλογικό του δέντρο, όπως ξεκινά με την άδελφή του Μαρία, που παντρεύτηκε στην Κυθρέα, και φτάνει ως τις μέρες μας.

Είναι, ακόμα, οι προύχοντες της Κυθρέας, θύματα της θηριωδίας της 9ης Ιουλίου του 1821 στην Κύπρο. Τότε οι Τούρκοι σκοτώνουν, τους *«Χατζή Ιωάνν και Χατζή Αττάλιαν, τον εκ του Χωρίου “Έξω Μετοχίου” Πρωτοπαπάν Χριστόδουλλον, και τον εκ του χωρίου Βώνην Παπά Ιωάννην.»*

Διοικητικό και οικονομικό και πολιτικό κέντρο ύψιστης σημασίας στα χρόνια της Τουρκοκρατίας, ακόμα, η Κυθρέα. Δεν είναι τυχαίο το τελευταίο έγγραφο του αρχιεπισκόπου Κυπριανού στις 16 Μαΐου του 1821.

«Ευθαβέστατοι ιερείς και λοιποί πάντες ευηλογημένοι χριστιανοί του κατηλικίου Κυθραίας ευχόμενοι ευηλογούμεν υμάς πατρικώς... Προσέχετε διά τον Θεόν τέκνα, να μη υποπέσητε εις το παραμικρόν ελάττομα, μήτε με λόγον μήτε με έργον, διότι όποιος εις τοιοούτους καιρούς είναι απρόσεκτος, εις τους λόγους του ή εις τα έργα του παιδεύεται με κεφαλικήν τιμωρίαν... Προσέτι τέκνα τα φορέματά σας να είναι σεμνά και ραγιάτικα, τα σαρίκια σας τα ζωνάρια σας τα γεμενιά σας μαύρα, διότι τοιαύτη είναι η προσταγή του αγά αφένδη μας...»

Ολοκληρώνοντας αυτή τη συνοπτική εισαγωγή στον τόπο της Κυθρέας ομολογούμε πως απομένουν πολλή να μελετηθούν και να ειπωθούν. Μια κοινωνιολογική, καθώς και μια παράλληλη οικονομική μελέτη του ρόλου και της σημασίας της Κυθρέας θα ήταν ιδιαίτερα χρήσιμη και θα μας οδηγούσε στον καθοριστικό, πολιτικό της ρόλο, εξαιτίας του ελέγχου των αλευρομύλων. Κι ακόμα μια συστηματική μελέτη των αρχαιοθολογικών ευρημάτων και των σχετικών επιγραφών, καθώς και μια παράλληλη καταγραφή του αρχαιοθολογικού περιβάλλοντος, από την ακρόπολη των Χύτρων, ως το Βυζάντιο, όπως και η αναζήτηση και καταγραφή των επιγραφών, που σώζονται, θα αναδείκνυε το Βασίλειο των Χύτρων αλλήλα και το Βυζαντινό διαμέρισμα των Κυθρίων ή της Κυθηρείας.

Απομένει, πιστεύω, ακόμα, μια συστηματική περιβαλλοντική έρευνα και μελέτη γύρω από τό οικοσύστημα της Κυθρέας, καθώς η περιβαλλοντική καταστροφή είναι μοναδική, ίσως, στον τόπο της ιστορίας της Κύπρου. Θυμίζω, πως οι Τούρκοι εξαφάνισαν το νερό του Κεφαλοβρύσου, για να καταστραφεί όλο το οικοσύστη-

μα, οι καλλιέργειες και οι κήποι της Κυθρέας. Μια έρευνα, στα πλαίσια της βοτανολογίας και των σπανίων και μοναδικών φυτών της Κυθρέας, θα ήταν ιδιαζόντως χρήσιμη. Το αρδευτικό σύστημα αλλιά και οι νερόμυλοι της Κυθρέας, με τις οικονομικές, πολιτικές και κοινωνικές τους προεκτάσεις κήπ. συνιστά ένα άλλο, ιδιαίτερα ενδιαφέροντα, άξονα μελέτης και αναζήτησης. Ήδη σχετικές εργασίες έχουν κατατεθεί. Αναφέρομαι στη συστηματική μελέτη του Κώστα Ζ. Γιαννό και σε όσα αναφέρει ο Σάββας Χρηστίδης.

Είναι, ακόμα, ενδιαφέρον να δει κανείς την παιδεία, ιδιαίτερα στα χρόνια της ύστερης Τουρκοκρατίας και Αγγλοκρατίας, όπου επιφανείς κάτοικοι της Κυθρέας διέπρεψαν στον τόπο της εκπαίδευσης, των Γραμμάτων, αλλιά και του δημόσιου βίου, πολιτικού και οικονομικού, γενικότερα, Απομένει, τέλος, η συστηματική καταγραφή της ηεηλητημένης Κυθρέας, η αναζήτηση των θησαυρών που έχουν χαθεί. Η αναφορά στις εκκλησιές της, στις εικόνες που χάθηκαν, στις αγιογραφίες, που σχεδόν έχουν καταστραφεί, καθώς και η εκτενής, αναλυτική και συστηματική καταγραφή όσων απερίγραπτων και πρωτοφανών εγκλημάτων συνέβησαν κατά την εισβολή. Αλλιά και μετά. Ήδη κάποια έχουν περιληφθεί σε σχετικές μαρτυρίες και μονογραφίες ή βρίσκονται στο Αρχείο Προφορικής Ιστορίας του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών.

Παρακαλώ τον πλάστη μου

της Μαρίτσας Χ'Γιακουμή

*Παρακαλώ τον πλάστη μου
χρόνια πολλή να ζήσω
έτσι άξιππα που έφυγα
έτσι άξιππα να ξιωθώ
να ξαναπάω πίσω*

*Στους τάφους των προγόνων μου
να πα να γονατίσω
λιβάνι, κάρβουνα κι ελιά
να 'χω για να καπνίσω
και να τους κηάψω που καρδιάς
να τους ευχαριστήσω*

*Κι ύστερα εν να σηκωθώ
να πα 'να συργιανίσω
πλητάνι κι Χαηεύκαση
να πα 'να συργιανίσω*

*Και την Αγία Άννα μας
μα και την Παναγία
για ν' άψω τα καντήλια τους
αν έχω την υγεία.*